

TARTU ÜLIKOOL
FILOSOOFIATEADUSKOND
EESTI JA ÜLDKEELETEADUSE INSTITUUT
EESTI KEELE OSAKOND

Li Laanemets

SÕNA *ETTE* TÄHENDUSVALDKONNAD
EESTI KIRJAKEELES

Bakalaureusetöö

Juhendaja Ann Veismann

Tartu 2013

Sisukord

Sissejuhatus	3
1. Teoreetilised alused	4
1.1. Kognitiivne keeleteadus	4
1.1.2. Metafooriteooria	6
1.2. Grammatiseerumine	7
1.2.1. Sõna <i>ette</i> etümoloogia	8
1.3. Adpositsioonide ja adverbide semantika uurimine	9
1.3.1. Semantiline ruum	11
1.3.2. Ruumisemantika	12
2. Korpusanalüüs	14
2.1. Ruum	16
2.2. Aeg	19
2.3. Abstraktsed tähendusvaldkonnad	21
Kokkuvõte	28
Kirjandus	30
Resümee	32

Sissejuhatus

Käesolev bakalaureusetöö käsitleb sõna *ette* tähendust eesti kirjakeeles. Tähendusele ja tähenduskategooriatele lähenetakse kognitiivse keeleteaduse, täpsemalt kognitiivse semantika lähtekohast. Vaatluse all on see, kuidas tajutakse sõna *ette* ning millist tähendusvarjundit ta endas kannab adpositsioonina, adverbina või afiksaaladverbina verbi koosseisus esinedes. Eesmärgiks on jälgida, milliseid põhilisi tähendusvaldkondi sõna *ette* endas sisaldab ja vaadata kirjakeelsete lausete põhjal, kuidas inimesed seda sõna tajuvad ning kasutavad.

Töö on jaotatud kaheks suuremaks osaks: teoreetiliseks ja praktiliseks. Teoreetilises osas antakse ülevaate kognitiivse keeleteaduse suhtumisest keelde ja tähendusse ning kognitiivse semantika lähenemisest sõna tähendusele kui osale inimese maailmataju väljendusest. Teoreetilises osas käsitletakse tähtsamaid mõisteid, mida eri semantiliste valdkondade käsitlemisel ja ka selles töös kasutatakse. Vaadeldakse *ette* sõnaliigilist kuuluvust, nende sõnaliikide uurimist, metafooriteooriat, grammatiseerumist ja lühidalt sõna *ette* päritolu.

Praktilises osas analüüsitakse näitelauseid, mis on võetud eesti kirjakeele tasakaalustatud korpusest ilu- ja ajakirjandustekstidest. Korpuselause analüüs on jaotatud suuremate tähendusvaldkondade järgi ruumi, aega ja abstraktseid tähendusi hõlmavate peatükkide alla. Iga tähendusvaldkonda vaadeldakse eraldi ning tuuakse välja põhilised semantilised suundumused. Abstraktsete tähendusvaldkondade all on käsitletud konkreetsemalt materjalis rohkem esinenud ühendverbe ning vaadeldud, milliseid tähendusi nad võivad endas kanda. Samuti on vaadeldud seda, kui kaugele edasi on arenenud sõna *ette* nendes ühendverbides oma algsest tähendusest.

Analüüsitavaks materjaliks on eesti kirjakeele korpuse tasakaalustatud korpusest pärit 200 lauset, mille põhjal on tehtud ülevaated ja üldistused. Korpusmaterjalist on pärit ka näitelauseid, mida töös on kasutatud.

1. Teoreetilised alused

Selle bakalaureusetöö teoreetilisi lähtekohti ja tausta, millel töö põhineb, tutvustatakse käesolevas peatükis. Käsitletakse üldisemalt kognitiivset keeleteadust ning konkreetsemalt metafooriteooriat, grammatiseerumist, sõna *ette* etümoloogiat, sõnaliigilist kuuluvust ja semantilisi mõisteid.

1.1. Kognitiivne keeleteadus

Käesoleva bakalaureusetöö üldiseks teoreetiliseks taustaks on kognitiivne keeleteadus, täpsemalt kognitiivne semantika ehk tähendusõpetus, mis on kognitiivse keeleteaduse paradigma sees tegutsev suund. Kognitiivne keeleteadus tekkis Ameerika Ühendriikides 1970ndatel aastatel ning oli vastandiks generatiivsele grammatikale. Kui generatiivse grammatika formaalsele lähenemisele oli oluliseks keele vorm, siis kognitiivse lingvistika tunnetuslikule lähenemisele oli olulisemaks sisu. Kognitiivse lähenemise eripäraks polnud aga mitte ainult keskendumine sisule ehk tähendustele ja nende uurimistele, vaid pigem nende mehhanismide uurimine, millega keel väljendatavale sisule kuju annab (Õim 2000: 16).

Kognitiivse suuna iseloomulikuks jooneks on see, et keelt nähakse kui pilti selle kohta, kuidas inimene üleüldse maailma mõistestab ja kategoriseerib (Õim, Tragel 2007: 104). Keel väljendab seda, kuidas inimene maailma tunnetab. Ta ei seisa muust tunnetusest eemal ning pole sõltumatu süsteem, vaid üks inimese võimeid teiste võimete seas. Kognitiivne keeleteadus on seadnud eesmärgiks kirjeldada ja seletada igasuguste keelenähtuste olemust. Keele kirjeldamisel ja seletamisel peetakse oluliseks järgmisi kognitiivseid võimeid: võrdlemine, tähelepanu, entsüklopeedilised teadmised. Nende taustal võib sõnastada kognitiivse keeleteaduse põhiteesid:

- mõisteline struktuur on kehastatud;
- semantiline struktuur on mõisteline struktuur;

- tähenduse esitus on entsüklopeediline;
- tähenduse konstrueerimine on mõistetus. (Õim, Trigel 2007: 104)

Haldur Õimu (1990: 1826) järgi on kognitiivsel semantikal kaks peamist ülesannet. Esiteks näidata kognitiivse baasi ja keeleliste tähenduste seost. Teiseks keskenduda sellele, milline on keeles fikseeritud maailma eripära. Ta märgib, et varasem semantiline lähenemine pööras tähelepanu nn reaalsuskesksetele seostele, mis eksisteerivad maailmas. Kognitiivse semantika järgi on semantika esmaseks ülesandeks aga käsitleda keele tähenduste inimkeskset aspekti. (Õim 1990: 1828) See tähendab, et inimene tajub maailma iseendast lähtuvalt. Sellest lähtuvalt on ka paljud ruumisuhteid väljendavad kaassõnad tuletatud inimese kehaosadest: *kõrval*, *peal* jne. Ja ka elututele objektidele omistatakse analoogselt esi- ja tagakülge isegi siis, kui need otseselt puuduvad. Inimkeskne aspekt toobki kognitiivse keeleteaduse kahe keskse idee juurde, milleks on mõistestamine ja kehastumus. Mõistestamine märgib seda, et keel osutab pigem mõistetele, mis asuvad meie vaimus, kui reaalsele objektidele välismaailmas. Kehastumus aga tähendab seda, et tähendus põhineb inimeste ühisel kogemusel kehalisest olemasolust. Inimese keha on kogemuslik alus, mille järgi saadakse aru olulistest mõistetest nagu SEES ja VÄLJAS suhted, ALL ja ÜLEVAL jne. (Veismann 2009: 17–18)

Üks kognitiivse keeleteaduse paradigmata iseloomustavaid tunnuseid on olnud suurem püüd keelekirjelduse psühholoogilise reaalsuse poole. Selle poole, et keel kui üks inimese võimeid teiste võimete seas saaks kirjelduse, mis toetuks psühholoogilistele faktidele ega kirjeldaks keelt muust tunnetusest eraldiseisva, sõltumatu süsteemina. (Veismann 2008: 335)

Kognitiivne semantika ei eelda jäika vastavust keele ja maailma vahel. Ta omistab tähenduse ka nendele objektidele, millel otsene referent maailmas puudub. Keelelisele tähendusele lähenetakse tunnetava subjekti kaudu. Keele kõneleja teadvus on see semantiline ruum, milles asuva lokatsiooni või konfiguratsioonina on määratletav tähendus. (Vainik 1995: 26–27)

1.1.2. Metafooriteooria

Metafooriteooria on üks varasemaid kognitiivse semantika teoreetilisi raamistusi ja kognitiivsele lähenemisele keeleteaduses suure tõuke andnud teooriaid. Selle loojateks on George Lakoff ja Mark Johnson. Viimast peetakse ka kujundskeemi toojaks keeleteadusesse. (Õim, Tragel 2007: 104) Metafooriteooria tekkis Lakoffi ja Johnsoni arusaamisest, et keeleteaduse jaoks kõrvaline nähtus metafoor võib olla hoopis keskse tähtsusega ning isegi võti, millega seletada maailma mõistmist (Lakoff, Johnson 2011: 29).

Metafooriteooria autorid George Lakoff ja Mark Johnson väidavad, et metafoorid ei esine mitte ainult keeles, vaid ka igapäevaelus. Mõtlemist juhivad mõisted ka kõige väiksemate seikadeni ja väidetavalt mõjutavad metafoorid suuresti ka seda, mismoodi me mõtleme, mida kogeme ja isegi seda, mida me päevast päeva teeme. (Lakoff, Johnson 2011: 35) Metafooriteoorias mõistetakse üht valdkonda teise kaudu ning igal metafooril on oma allikvaldkond ja sihtvaldkond (Veismann 2009: 19). Nt metafoor ARUTLUS ON TEEKOND, kus arutlus on sihtvaldkond, ehk see, millest räägitakse, ja teekond allikvaldkond, millest võetakse vahendid arutlusest rääkimiseks ja mõtlemiseks: *See tähelepanek näitab kätte tee elegantsele lahendusele; oleme jõudnud rahutukstegeva järelaluseni* (Lakoff, Johnson 2011: 124).

Põhiline erinevus, mille poolest metafooriteooria varasematest käsitlustest erineb, on see, et metafoorsust ei peeta enam keele, vaid mõtlemise nähtuseks (Õim, Tragel 2007:105). Metafoorid pole ainult ilukirjanduslikud kujundid, mis rikastavad keelt, vaid nad on ka kujundid, mis mõjutavad inimeste mõtlemist ning maailmatajumist keele kaudu. Tänapäeval kasutatakse metafooriteooria esimesi saavutusi, põhivaldkondade metafoore (nt AEG ON RUUM) paljudes teooriates ja praktikates, näiteks grammatisatsiooniteoorias, tekstiuurimises ja mujal (Õim, Tragel 2007: 105).

Sõna *ette* puhul on metafooriteooriat kasutatud horisontaalsuunda väljendavate adverbide uurimisel. Ann Veismann ja Ilona Tragel on leidnud, et horisontaalsuunaga adverbide kohta käivad metafoorid ELU ON TEEKOND ja AJAMAASTIKU ehk LIIKUVA VAATLEJA metafoorist, mille järgi tulevik paikneb vaatleja ees ja inimene liigub läbi aja nagu läbi maastiku. Kasutusel on ka metafoor HEA ON EES, mille järgi

ettepoole liikumine on positiivne, tähendades edenemist, arengut. Ühendites, kus adverbiks on sõna *ette*, leidsid nad töötavat samuti korraga mitu metafoori: OLEMASOLU ON NÄHTAVUS ja NÄHTAV ON EES. Millegi tekkimist, avalikuks saamist, selgumist, ilmnemist mõistestatakse vaateleja ette, s.t tema visuaalsesse välja ilmumise kaudu. (Veismann, Trigel 2008: 522–523)

1.2. Grammatiseerumine

Eesti keeles nagu teisteski soome-ugri keeltes on adverbid ja adpositsioonid hilisema tekkega kui teised sõnaliigid. Nii kaassõnad kui määrsõnad pärinevad noomenivormidest, aga võivad pärineda ka verbivormidest. (Palmeos 1985: 69) Grammatiseerumise teel tekkinud adpositsioonid on üks universaalsemaid näiteid grammatisatsiooniprotsessist (Habicht 2001: 73). Grammatisatsioon on leksikaalse üksuse muutumine grammatiliseks ja grammatilise üksuse areng veelgi grammatilisemaks. Grammatiseerumine jagatakse eri etappidesse:

1. Ekstensioon – tähenduse laienemine uutesse kontekstidesse.
2. Desemantiseerumine ehk semantiline pleekumine – sõna tähendussisu muutub üldisemaks, sõna kaotab midagi oma semantikast.
3. Dekategoriseerumine – leksikaalse või vähem grammatiseerunud vormi morfosüntaktilised tunnused muutuvad.
4. Erosioon ehk foneetiline reduktsioon – foneetilise ainese kadu, üksus lüheneb. (Heine, Kuteva 2007: 34)

Eesti keeles on palju adpositsioone, eriti postpositsioone nagu sõna *ette*. Tüved, millest eesti postpositsioonid lähtuvad, võivad Pauline Palmeose järgi olla vanemad, aga suurem osa postpositsioonidest on arenenud välja alles eesti keele eraldiseisva arengu ajal. Oma päritolult on kaassõnad selged ja tavaliselt pärinevad nad nimisõnadest, millele on liitunud käändelõpp. (Palmeos 1985: 69)

Postpositsioonide väljakujunemise alguseks peab Palmeos seda, et mõnda ruumilist mõistet väljendava substantiivi käändevormi hakati kasutama kohamääruse või muu

suhte väljendamiseks. Selline nimisõna moodustas koos teisega possessiivse konstruktsiooni, milles aja jooksul põhisõna tähendus tuhmus ja vorm abstraherus. Sõna kaotas oma iseseisvuse ja muutus postpositsiooniks. Verbiga seostudes muutusid sellised kohakäändeis substantiivid adverbiks. (Palmeos 1985: 69–70)

Christian Lehmanni järgi toimub adpositsioonide tekkeprotsess järgnevalt: kohta ja suunda väljendav substantiiv → sekundaarne adpositsioon → primaarne adpositsioon → aglutinatiivne afiks → fusiivne afiks (Lehmann 1985: 303).

Külli Habicht on vaadelnud erinevaid kaassõnu vanemast kirjakeelest ja loonud võimaliku kaassõnade tekkeahela, milles on arvestanud saksa mõjuga konstruktsioone: täistähenduslik nimisõna → sagedase käändevormi väljumine paradigmast → tähendusnihe → seostumine grammatilises käändes noomeniga → vormelilaadne kasutus → kaassõna (Habicht 2001: 100).

1.2.1. Sõna *ette* etümoloogia

Sõna *ette* pärineb sõnast *esi* (*esi:ee:ett*) ning on soome-ugri tüvega (Eesti etümoloogiasõnaraamat 2012). Adpositsioone jagatakse üldisemalt primaarseteks ja sekundaarseteks. Sekundaarsetel adpositsioonidel on lähtesubstantiiviga jätkuvalt läbipaistev seos, nad on keeles kujunemisstaadiumis ja foneetiliselt on nad lähtesõna struktuuriga. (Habicht, Penjam 2007: 54) Adpositsiooni *ette* saab pidada primaarsete hulka kuuluvaks, sest selle seos lähtesõnaga on hämardunud ja ta on keeles juurdunud üksus. Sõna vorm pole küll foneetiliselt kulunud, vaid on nähtavasti sõna illatiivi lühike vorm (*eesse* ehk *ette*). Arvatavasti võib selle põhjuseks olla asjaolu, et tegemist on iseenesest juba piisavalt lühikese ja kompaktse sõnaga. Arenemisprotsessi järgmine aste oleks seega *ette* muutumine afiksiks.

Adpositsioon *ette* on juba kõrge abstraktsusastmega ja noomenit, millest ta on kujunenud, eesti keeles enam oluliselt ei kasutata. Sõna *esi* on küll õigekeelsussõnaraamatus esindatud, aga olemuselt tundub olevat juba vananenud sõna. Õigekeelsussõnaraamatu järgi tähistab sõna *esi* ees olevat töötamisriba või -lõiku. (ÕS 2006)

Wiedemanni „Eesti – saksa sõnaraamat“ (1973 [1869]) märgib sõna *esi* kui ruumi või aega millegi ees. See võis näiteks tähistada nii kohta kõrtsi ees (*kõrtsi esi*) kui aega natuke enne päikeseloojangut (*õhta esi*). Sõna *ette* kohta on välja toodud näiteid nii kaassõnana kui määrsõnana ning tähendusvaldkonnad on sarnased tänapäevastega. Küll aga on märgata mõnda aspekti, mis tänapäeva keelega võrreldes harjumatu tundub. *Ette astuma, ette juhtuma, ette kuulutama, ette nägema, ette saatma* on kõik harjumuspärased verbid, mida Wiedemanni sõnaraamatust leiab. Harjumatuna näib *ette* kasutamine seal, kus tundub õigem kasutada sõna *ees*. Näiteks *kas sa tohid kohtu ette waletada, ei näinud enam kät silma ette*.

1.3. Adpositsioonide ja adverbide semantika uurimine

Sõna *ette* nagu paljud teisedki adpositsioonid võib esineda ka iseseisva adverbina või mitteiseseisva afiksaaladverbina. Adverbid ja afiksaaladverbid erinevadki teineteisest ainult iseseisvuse astmelt. Nii saab sõnaliiki määrata vaid konkreetses lauses ning mõnikord ei ole seda isegi konkreetses kontekstis võimalik selgelt määratleda. (EKK 2007:190) Eesti keele käsiraamat (EKK 2007) annab nendele sõnaliikidele, millena sõna *ette* võib esineda, järgnevad definitsioonid:

- 1) adpositsioonid ehk kaassõnad: täpsemalt postpositsioonid ehk tagasõnad: muutumatud sõnad, mis kuuluvad lauses nimisõna(fraasi) juurde, andes sellele ligilähedaselt samasuguseid tähendusi nagu käändetunnused;
- 2) adverbid ehk määrsõnad: muutumatud sõnad, mis esinevad lauses määrustena;
- 3) afiksaaladverbid ehk abimäärsõnad: muutumatud sõnad, mis kuuluvad lauses tegusõna juurde, andes sellele mingi uue tähendusvarjundi või konkretiseerides tegusõna tähendust.

Eesti keele kaassõnad täidavad lauses mitmesuguseid ülesandeid – sünaktilisi ja morfoloogilisi. Nad väljendavad suhteid lauseliikmete vahel ja käändefunktsioone või rõhutavad ja täpsustavad mõnikord käändeid. (Palmeos 1985: 7) Ruumisuhteid väljendavatel kaassõnadel on väga mitmeid tähendusvarjundeid. Ühed neist väljendavad ruumisuhteid antud eseme piirides, teised väljaspool eset, kolmandad nii sees- kui

väljaspool eseme piire. Enamikku postpositsioonidest iseloomustab kolmesuunalisus, see tähendab, et nad vastavad küsimustele *kuhu? kus? kust?* nagu kohakäändedki. (Palmeos 1985: 8)

Nagu eespool mainitud, on abimäärsõnad ja määrsõnad oma olemuselt väga sarnased ning erinevad üksnes oma iseseisvuse astmelt ning nende eristamine ei pruugi isegi konkreetsel esinemisjuhul olla võimalik. Seda silmas pidades käsitletakse selles töös sõna *ette* tähenduse uurimisel adverbe, afiksaaladverbe ja ka adpositsioone ühise grupina ning mainitakse ainult mõningaid tendentse, mis tähenduse ja sõnaliigiga seoses on märgata.

Afiksaaladverbid kuuluvad ühendverbi koosseisu. Ühendverbi sisuliseks tuumaks on verb, täiendavaks komponendiks abiksaaladverb, mis väljendab orientatsiooni, perfektivsust, seisundit ja üksikjuhtudel ka modaalsust. *Ette* on orientatsiooniline afiksaaladverb, osutades üldistatud kujul suhtelist suundumis-, paiknemis-, eemaldumis- või kulgemiskohta. (EKG II: 20) Orientatsiooniliste afiksaaladverbide juures on kõige ilmsem ühendverbide jagunemine kahte rühma: ainukordseteks ja korrapärasteks. Ainukordsed ühendverbid koosnevad osistest, mis on nii süntaktiliselt kui semantiliselt liigendamatu tervik. See tähendab, et verb ja afiksaaladverb on moodustanud uue tähenduse. Korrapärased ühendverbid ei ole valmis sõnastikuüksused. Nad kujunevad mingi tähendusrühma verbide suhteliselt regulaarsel kombineerumisel kindlasse rühma kuuluvate afiksaaladverbidega. Mõlemad ühendi osised säilitavad tähendusliku iseseisvuse. Sellest hoolimata moodustavad ka korrapärased ühendverbid süntaktiliselt lahutamatu terviku. Paljudel ühendverbi koosseisu kuuluvatel afiksaaladverbidel on kaassõnalised vasted. See tähendab, et üks ja sama afiksilaadne sõna saab seostuda nii verbi kui substantiiviga. Afiksaaladverbina võivad need sõnad tingida väga mitmeid käändevorme, kaassõnana nõuavad nad peamiselt genitiivi, kui on tegemist postpositsiooniga, ning partitiivi prepositsioonina. (EKG II: 21)

Pre- ja postpositsioonid ehk ees- ja tagasõnad uurimisobjektina on seotud kognitiivse keeleteaduse kahe laia teemavaldkonnaga. Pre- ja postpositsioonide uurimine on ruumisuhete uurimine, sest enamik kaassõnu väljendab ühe peamise suhtena ruumisuhteid. Teisalt on nende sõnade uurimine aga grammatiliste ja poolgrammatiliste üksuste polüseemia uurimine. See põhineb kognitiivlingvistilisel seisukohal, et ka

täistähenduslikust sõnast grammatilisemate keeleüksustel on omad tähendused ja polüseemia. (Veismann 2008: 335) See vastandub suhtumisele, et post- ja prepositsioonidel pole harilikult iseseisvat tähendust ja ennekõike on nende otstarbeks väljendada sõnade seost lauses. Palmeose järgi omandavad kaassõnad tähenduse alles koos käandsõnadega, olgu nendeks kas nimi-, ase- või arvsõnad. (Palmeos 1985: 7)

Eesti keele kaassõnade kõige põhjalikum ülevaade on Pauline Palmeose kaassõnade käsitus (1985). Kognitiivse keeleteaduse vaatenurgast on Ann Veismann vaadelnud sõnu *üle* (2004), *peale* ja *pärast* (2006), bakalaureusetöö sõna *edasi* polüseemiast on kirjutanud Kadri Kaljurand (2008). Sõna *ette* tähendust afiksaaladverbina on uurinud Ann Veismann ja Ilona Tragel. Täpsemalt on vaadeldud seda, millise tähenduse annab ühendverbile afiksaaladverb, millega ta on moodustatud. (Veismann, Tragel 2008)

1.3.1. Semantiline ruum

Ene Vainik (1995) kirjeldab semantilist ruumi kui piiramatut, aga sisemiselt organiseeritud. Semantiline ruum jagatakse nn kognitiivseteks ehk tunnetusvaldkondadeks ning neid on väidetavalt kahte liiki: põhivaldkonnad ja abstraktsed valdkonnad. Põhivaldkonnad on need, millele kõik lõpuks taandub ja mis pole iseenesest enam millekski taandatavad. Põhivaldkonnad on tunnetatavad ja määratud sensoorsete võimete poolt: nägemise, kuulmise, puutumise kaudu. Põhivaldkondade hulka kuuluvad ka aja ja emotsioonide valdkonnad. Tähendusi, mis rajanevad põhivaldkondadel kaudselt, vahendavate mõistete ja mõistekomplekside kaudu, nimetatakse abstraktseteks valdkondadeks. Tavaliselt ei piisa tähenduse kirjeldamiseks ühest valdkonnast, eriti kui on tegemist on keerukama mõistestusega. Seega võib mõistestatus semantilises ruumis olla määratud ühtaegu mitme valdkonna suhtes. (Vainik 1995: 28)

1.3.2. Ruumisemantika

Ruumisemantika puhul on oluline rääkida mõistetest, mida ruumiliste suhete kirjeldamisel kasutatakse. Üldiseks taustsüsteemiks on viitamisraamid. Need on koordinaatsüsteemid, mis määravad selle, kuidas mingit objekti vaadeldakse teise objekti suhtes.

Levins ja Wilkins (2006: 20) määratlevad kolm viitamisraami: sisemine, relatiivne ja absoluutne. Sisemine eeldab objektide jaotamise esi- ja tagapooleks, relatiivne viitamisraam võtab arvesse vaatleja seisukohta ja paiknemist, absoluutne viitamisraam kasutab kindlaid parameetreid, mis on kõigile mingi keelekogukonna liikmetele samad ja üheselt arusaadavad, näiteks ilmakaared. (Levinson, Wilkins 2006: 20–21)

Ruumiväljendite semantika kesksed mõisted on trajektor ja orientiir, mis on ka käesolevas töös kasutusel. Trajektor (*trajectory*) on muutuja, mille paigutust või liikumist väljendatakse. Orientiir (*landmark*) aga on pidepunkt, mille suhtes trajektori asukohta määratakse. (Veismann 2009: 37) Nende kesksete mõistete tähistamiseks on kognitiivses keeleteaduses kasutusel ka teisi termineid, näiteks *figure* ja *ground*, *referent* ja *relatum*, *locans* ja *locatum* (Svorou 1994:9). Terminid *trajectory* ja *landmark* võttis süstemaatilisemalt kasutusele Ronald Langacker 1987. aastast kognitiivses grammatikas (Langacker 1987). Kindel terminoloogia pole eesti kognitiivses keeleteaduses veel välja kujunenud. Ruumisemantika mõistepaarist esimesele terminile *trajectory* on eesti keeles varasemalt antud vasteks *trajektor*. Seda mõistet on aga näiteks „Eesti keele seletavas sõnaraamatus“ käsitletud kui mingi keha või punkti liikumisteed, mitte kui otseselt objekti, mis liigub (EKSS I). Seega oleks võib-olla selgem nimetada objekti, mille asendit määratakse, *trajektoriks*.

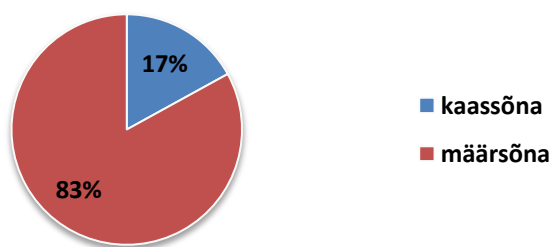
Objektid maailmas jagunevad kaheks: on olemas objektid, millel on olemas esi- ja tagakülg. Sellised objektid on inimesed, loomad, majad, autod; on olemas ka asjad, millel puudub selline olemus. Need teise gruppi kuuluvad asjad võivad aga teatud tingimustel esi- ja tagakülje omandada. Kui need ilma orientatsioonita asjad on orientiiriks mingis olukorras, kus trajektor liigub nende ette, siis omistatakse orientiirile esikülg, mis asub vaatleja suunas, näiteks *jänes hüppas põõsa ette*. Liikuvad objektid saavad ees-taga orientatsiooni liikumise suunale vastavalt (Lakoff, Johnson 2011: 75).

Esikülg paikneb liikumise suunas. Kui on tegemist objektiga, millel on mingi kindel liikumissuund nagu autol, siis jääb esikülg ikkagi esiküljeks, hoolimata liikumise suunast. Auto *ette* võib tähendada ka muud suunda kui auto esikülje ette, aga tavaliselt lähtutakse siiski traditsioonilisest esiküljest ehk kasutatakse sisemist viitamisraami.

2. Korpusanalüüs

Keeleanalüüsi materjal pärineb eesti kirjakeele tasakaalustatud korpusest ilu- ja ajakirjandustekstidest, mida kumbagi oli 5 miljonit. Analüüsi aluseks on 200 korpusest juhuslikult valitud lauset, mille hulgas esines sõna *ette* mõnes lauses rohkem kui ühel korral.

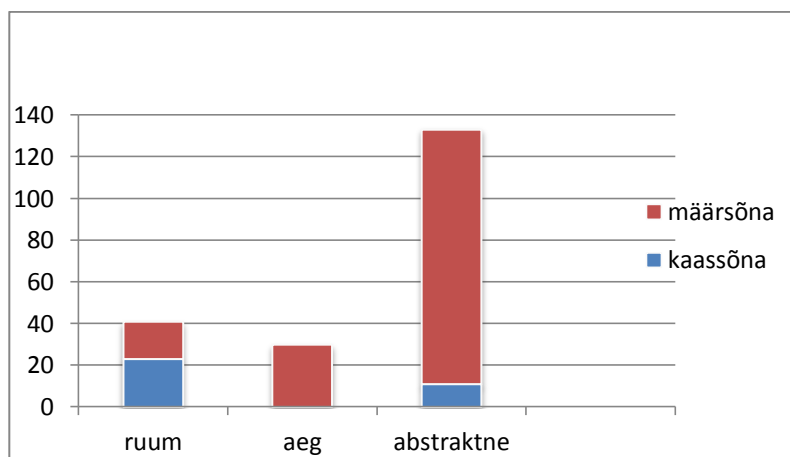
Nagu juba eespool mainitud, võib *ette* esineda nii kaassõna, määrsõna kui abimäärsõnana. Kuna määrsõna ja abimäärsõna eristamine on keeruline ning nende vahe seisneb põhiliselt just iseseisvuse astmes, siis ei ole sõnaliigi määramisele suuremat tähelepanu pööratud, sest semantika seisukohast see midagi oluliselt juurde ei anna. Materjalist aga paistab küll tendents, et kaassõnaline esinemine on sõna *ette* puhul tunduvalt harvem kui adverbi või afiksaaladverbina verbiga koos esinemine. 200 lauses esines sõna *ette* kaassõnana 34 korral (joonis 1).

Joonis 1. *ette* sõnaliigiline jaotus eesti kirjakeele korpuse 200 lauses

Semantiliste valdkondade vahel on tugev paralleelsus ning on tavaline, et samu väljendeid kasutatakse nii ruumi, aja kui nendest abstraktsemate tähenduste jaoks

(Veismann 2009: 20). Ka käesolevas korpusanalüüsis on tähendused jagatud üldisemalt ruumi, aja ja abstraktse tähendusvaldkonna vahel. Nagu joonis 2 näitab, väljendab *ette* vaadeldavas materjalis kõige rohkem abstraktseid tähendusi, kõige vähem ajalisi. 200 näitelauses esines sõna *ette* 204 korral, millest ruumilist tähendust kandis 41, ajalist tähendust 30 ja abstraktset tähendust 133 esinemisjuhtu.

Joonis 2. Sõna *ette* tähendusvaldkondade jagunemine eesti kirjakeele korpuse 200 lause põhjal

„Eesti keele seletav sõnaraamat“ (EKSS I) annab sõnale *ette* adverbina üksteist tähendust ning eraldi tuuakse välja *ette* ülekantud tähendus ühendverbi osana. Postpositsioonina on sõnale *ette* antud kaheksa tähendust ja lisaks esinemine erinevates fraseologismides. Peale selle tuuakse välja ka mõningad erilised väljendid, nt *risti mitte ette lööma*. Mõned tähendused, mis kuuluvad kõnekeelsete väljendite hulka, kirjakeele korpuses ei kajastu. Näiteks ei leidu näidet, kus sõna *ette* esineks tähendusega *etem* või *parem* või sõnade *eest*, *asemel* tähenduses. „Eesti keele seletava sõnaraamatu“ tähendusrühmi on käesolevas töös silmas peetud, aga otseselt nendest pole keelematerjali grupeerimisel lähtutud.

2.1. Ruum

Pauline Palmeose andmetel oli postpositsioonide algupärane tähendus ainult ruumiline. Varsti lisandus ajaliste suhete väljendamine ning alles hiljem mitmesugused teised, nagu näiteks põhjuslikud, olukorda ja muud väljendavad tähendused. (Palmeos 1985: 70)

Ette on lokaaladverb ehk kohamäärsõna. Ta märgib sündmust iseloomustavaid ruumilisi tunnuseid. Samuti saab teda liigitada latiivseks adverbiks – sõna *ette* näitab suunda või sihti ning vastab küsimusele *kuhu?* (EKG I:34)

Koos käändsõnaga tähistab sõna *ette* ruumilist paiknemist või liikumise suunda. Sõna *ette* kuulub postpositsioonikolmikusse koos sõnadega *ees* ja *eest*, mis osutavad kõik eseme või olendi asukohta teiste suhtes või suunda (Palmeos 1985: 9). Ruumilist tähendusvaldkonda võib *ette* esindada ka adverbi ja afiksaaladverbina. Kaassõnalise esinemise puhul on aga ilmne, et ruumiline tähendus on selles kategoorias põhiline. Ruumilise tähenduse puhul on oluline trajektori ja orientiiri omavaheline paigutus ning nende endi paiknemine. Orientiiri tajutakse sõna *ette* puhul objektina, millel on selge ees- ja tagakülg. Trajektori orientatsioon ei ole aga oluline. Trajektor asub orientiiri esikülje ees ehk siis orientiir on orienteeritud trajektori suunas. Kasutatakse sisemist viitamisraami, mis ei sõltu vaatelejast, vaid orientiiri enda jaotusest.

Ruumilises tähenduses väljendab *ette* objekti sisemist esikülge või esikülje poole liikumise suunda:

- (1) Siiski on õhtuti meie hruštšovkadele sarnaste majade **ette** pinkidele kogunevatest inimestest märksa õnnetumaid.
- (2) Toppisin kangete sõrmedega tüki rasvast sülti suhu ning kükitades kamina **ette**, süütasin uue suitsu.
- (3) “Tõsta nüüd endale julgesti **ette**!” Talle võis mulje jääda, nagu oleksin mitu päeva söömata.

Lauses 1 on orientiiriks maja ja lauses 2 kamin. Trajektoriteks aga on esimesel juhul inimesed, kes kogunevad pinkidele, ning teisel juhul jutustaja/vaatleja. Trajektorid on

need objektid, mis liiguvad nendest suuremate objektide poole, nende *ette*, esikülje suunas. See, kas tegemist on elus või elutute trajektor-objektidega, ei määra midagi. Sõna *ette* kasutuses on aga väga tähtis orientiiri esikülge, viitamisel lähtutakse sisemisest viitamisraamist. Trajektor liigub orientiiri *ette* ja muutub sellele kättesaadavaks, tajutavaks. Lauses 3 pole aga märgitud, millise trajektoriga täpsemalt on tegemist. See selgub lause kontekstist, et tegemist on mingisuguse toiduga. Ka „Eesti keele seletav sõnaraamat“ (EKSS I) annab ühendverbile *ette tõstma* seletuse, et see käib toidu taldrikule tõstmise kohta. Orientiiriks aga on isik, kellele see käsklus on suunatud.

Samas ei pruugi orientiiri üldse tajutavat esi- ja tagakülge ollagi. Ometi on sõna *ette* kasutamine ka sellises kontekstis täiesti loomulik ega tundu ebakohane. Sel juhul on tegemist orientiiri varjamisega, takistamisega, mingi segava teguriga. Takistus pannakse trajektori liikumissuuna *ette*, näite 7 puhul saab *ette* tähenduse akendest väljuva visuaalse info väljaspool seisva vaatleja eest varjamise järgi.

- (4) Väндаaugule pandi prunt **ette**.
- (5) Ei kuulnud tagant lähenevat autot ja sõitis masinale **ette**.
- (6) Rahunenud enesetundega pistis Väino kasseti püstolipärasse, tõmbas padrundi rauda ja lasi kukke alla ning lükkas kaitseriivi **ette**.
- (7) Üldse kõik inimesed – isegi need , kes olid majades, isegi need , kes juhtusid magama; need , kes tegid praegu süüa ja need, kes olid toas lambi süüdanud, kardinad **ette** tõmmanud ning lugesid ajalehte.

Eelnevates lausetes pole oluline objektide asetus ja see, kas neil on olemas eristatav esikülge, mida sõna *ette* peaks osutama. *Ette* näitab lausetes seda, et mingi trajektor takistab mingit võimalikku liikumist või lauses 6 varjab orientiiri vaatleja eest. Orientiir ja selle paigutus pole oluline ning trajektori asend orientiiri suhtes pole samuti oluline. Lauses 6 ja 7 pole orientiiri isegi otseselt mainitud. Ennekõike on tähtis mingi objektidevahelise suhte väljendamine: see, kuidas nad asetsevad, ja mis selle tagajärjeks on. Lausetes 4 ja 5 on konkreetsed orientiirid olemas ning mõlemate käändeks on allatiiv. Lauses 5 on orientiiril samas ka konkreetne esikülge olemas, kuigi lähenev auto

võib ka tagumine külg ees läheneda. Seega on esmatähtis ikkagi trajektori takistav funktsioon.

Ruumiline tähendus on sõnal *ette* ka lauses, kus ta tähistab trajektori mingi orientiiri külge või esiküljele asetamist mingi otstarbe täitmiseks. Esikülg on määratletud taas sisemise viitamisraami järgi:

- (8) Viimane oli esialgu küll taas väike poeetiline liialdus - kuid ainult esialgu, sest kindlasti paigaldatakse juba lähitulevikus iga vastsündinu nina ja suu **ette** hapnikumõõtja; kapitalismi võidukäik lubas seda prognoosida küllalt suure tõenäosusega.
- (9) Marge pani kleidi selga, mina sidusin lipsu **ette** ja me jooksisime treppidest alla ning olime kell seitse "Reederis".
- (10) Lähenedes märkasin, et lippudele oli midagi kuldtähtedega kirjutatud, ja uudishimuliku inimesena panin prillid **ette**.

Esimeses selle grupi näitelause on olemas konkreetset orientiirid: nina ja suu. Samuti on olemas konkreetne trajektor ehk hapnikumõõtja. Kahes teises lauses on märgitud trajektorid, aga orientiiri otseselt pole märgitud. Orientiiriks on inimene, kes lauses mainitud tegevust läbi viib. Ta paneb endale lipsu *ette* või prillid *ette*, asetab need iseenda esiküljele. Tegemist on isikust lähtuva esiküljega, *ette* osutus on määratletud vaadeldava/kirjeldatava isiku seisukohast.

Leidub ka lauseid, milles *ette* väljendab liikumist orientiiri esiküljest teatud kaugusele ettepoole. Sellist tähendust väljendades on korpuselausete puhul tegemist eranditult adverbidega ning nad on lauses kohamäärused.

- (11) Sirutanud käed **ette**...
- (12) Ta küünitab käe sujuvalt **ette** ning laseb klaaskapsli laua kohal lahti.
- (13) Tahtsin järsust trepist esimesena üles minna, ent Kitsylla lipsas minust **ette**...

2.2. Aeg

Aeg on üks kognitiivsetest põhivaldkondadest semantikas. Ajale on omane ühemõõtmelisus, ühesuunalisus ja lõpmatus ning seda käsitletakse kui telge, mis suundub minevikust tulevikku. Mingit ajalist paigutust käsitletakse kui lõiku või punkti sellel teljel. (Vainik 1995: 117)

Palmeos märgib, et algselt ruumilisi suhteid väljendanud postpositsioonid hakkasid varsti ka ajalisi tähendusvaldkondi väljendama (Palmeos 1985: 70). Selline esmajoones ruumilisi suhteid märkivate vahendite kasutamine ajaliste suhete väljendamiseks on omane enamikule keeltest (Vainik 1995: 118). Ajalist tähendusvaldkonda väljendab *ette* kõige vähem, uuritud lausetest vaid natuke rohkem kui kümnendiku puhul (joonis 2).

Ajalises tähenduskategoorias ilmnevad mõningad metafoorid. Näiteks eespool mainitud AJAMAASTIKU ja LIIKUVA VAATLEJA metafoorid ning AEG ON LIIKUV OBJEKT. Inimesed kujutavad aega kui maastikku, milles nad liiguvad. Tulevikku kujutatakse eespool veel mitte nähtavas kauguses olevana, aga minevik kui käidud rada jääb selja taha. Metafoori AEG ON LIIKUV OBJEKT puhul omistatakse ka ajale esi- ja tagakülg nagu füüsilistel asjadele/olenditele (Lakoff, Johnson 2011: 75). Sõna *ette* ajalist kasutust võib vaadelda näiteks lausetes 14-17:

- (14) Et lõppenud aastal tunnistasid Ameerika filmiajakirjanikud “Üle mõistuse” lausa kolmes põhikategoorias teistest paremaks (ettepoole isegi “Reamees Ryanist”), võis filmist juba **ette** oodata lähedat vaatamiselamust.
- (15) Ma olin **ette** otsustanud: mina tema kunagist mereretke meenutama ei hakka.
- (16) Kindlustunnet annaks teadmine, et tema head käekäiku keegi kuskil **ette** planeerib.
- (17) Selline majanduse jahenemine , mis on toimunud oli **ette** prognoositud.

Õigekeelsuse seisukohast on laused 15 ja 16 aga ebasoovitavad, sest verbile on lisatud afiksaaladverb, mille tähendus juba sisaldub verbi tähenduses, ning selline kooslus öeldakse olevat liiane. Sellised ühendverbe soovib Mati Erelt (2006: 14) vältida, kuigi antud lausetes tahetakse *ette*-ga rõhutada võib-olla just seda ajalist aspekti.

Afiksaaladverb *ette* annab verbile tulevikulise dimensiooni, mida see iseenesest ei sisalda. Seega lisatakse *ette* harjumuspäraselt ka nendele verbidele, mis sellist ajalisust juba sisaldavad. Kuigi ka verbid *ootama* ja *otsustama* lausetes 14 ja 15 on suunatud tulevikku ning abimäärsõna *ette* ei pea nende ees ilmtingimata asetsema.

Veismann ja Tragel on uurinud adverbide kasutust ühendverbides ning leidnud, et adverb *ette* võib väljendada mingit sündmust teise sündmuse eel või tegevust, mis on eelduseks teise sündmuse toimumisele (Veismann, Tragel 2009: 552). Ajalise eelnemise väljendamine on tavapärasem kui mingi teisele sündmusele eelduseks oleva tegevuse väljendamine sõna *ette* kasutamisel ajalises tähenduses. Ajaline eelnemine mingile sündmusele, millestki toimuvast varem esineb järgmistes lausetes:

- (18) Elatakse ilusates hetkedes, ei suudeta isegi nädalat aega **ette** näha, mis siis veel sellisest asjast nagu abielu...
- (19) Need kaks metsainimest olid **ette** veendunud, et võõrastest pole midagi head loota
- (20) Nagu nad teavad **ette**, mida neil vastata tuleb, nii lööb neil mingi võlts toon hääle.

Sõna *ette* annab verbile ajalise dimensiooni, mis näitab verbiga väljendatava tegevuse toimumist enne, kui see peaks omal õigel ajal juhtuma. Teatakse, veendutakse, nähakse ja aimatakse sündmusi ja tulevikku *ette*.

Eespool mainitud mingi sündmuse eelduseks olevat tegevust väljendavad ühendverbid adverbiga *ette* on harvemad.

- (21) Linn peab need objektid erastamiseks **ette** valmistama ja erastamisele viima.

Ühendverb *ette valmistama* on ajalist tähendust kandvate ühendverbide hulgas eriline selle poolest, et ta on tähenduselt abstrahbeerunud, *valmistama* ja *ette valmistama* pole asendatavad. Ometi on sel ühendverbil ikkagi selgelt säilinud ajalise tähenduse kandmine. Samuti näitab tema suhteliselt suur esinemissagedus (10 esinemisjuhtu), et tegemist on levinud verbiga.

- (22) „Dokumendid on küll **ette** valmistatud, aga seda otsust täna ei ole ja ei peagi olema,“ rääkis Tupits.
- (23) Kuigi ta talve jooksul sellele tihti mõtles ning ennast selliseks võimaluseks **ette** valmistas, kaldus ta millegipärast arvama, et Manda ka tänavu kevadel üksinda tuleb ning temaga taas suhtlema hakkab.
- (24) Valga 1. põhikool valmistab lapsi **ette** nelja aasta jooksul eesmärgiga, et nad võiksid soovi korral jätkata õpinguid ükskõik millises eesti koolis.

Ette valmistama võib olla suunatud mingile konkreetsele objektile (lause 22): dokumente, teksti, objekte valmistatakse ette. Samas võib olla see käia ka mingi isiku kohta ja tema vaimse või füüsilise seisukorra kohta (lause 23). Inimene teab, et on tulemas mingi sündmus, ning valmistub selle tulekuks ühel või teisel moel.

„Eesti keele käsiraamatus“ soovitatakse ühendverbi *ette valmistama* mitte kasutada liiga üldises tähenduses. Peetakse silmas seda, et tuleks hoiduda võõrmõjuliste ühendverbide liigsest või ebasobivast kasutusest. (EKK 2007: 448) Näiteks lauses 24 tuleks seega väljendi *ette valmistama* asemel eelistada sõnu *õpetama* või *koolitama*. Samamoodi võiks lauses 22 öelda ka lihtsalt, et *dokumendid on valmis*. Selline liiga üldises tähenduses kasutamise tendents näitab, et ajaline tähendusvaldkond hakkab nähtavasti abstraktsemaks muutuma ja tähendus muutub ülekantumaks.

2.3. Abstraktsed tähendusvaldkonnad

Kui arvestada esinemissagedust, siis kõige rohkem leidub materjalis ühendverbe, mille puhul on sõna *ette* tähendus muutunud abstraktseks. Ühendverbi tähendust ei saa enam tuletada kahe sõna kooslusest, vaid on tekkinud ülekantud tähendus. Kõige sagedasemateks abstraktset tähendust kandvateks ühendverbideks osutusid *ette kujutama* (28), *ette võtma* (27) ja *ette nägema* (19). Nende verbide tähendus üksinda on konkreetne, tähendus ühendverbi koosseisus on aga metafoorne.

Ette kujutama tähistab millegi või kellegi kujutlemist vaimusilmas, samas kui kujutama tähendab konkreetset nähtavat kuju looma millestki: Sõna *ette* osutab millegi esinemusele kellegi kujutluses, mälus, mõttes:

- (25) Ma ei tea, kas te kujutate **ette**: selles usalduses oli midagi pörgulikult siduvat.
- (26) Kui nüüd päris aus olla, oli tema nägu selline, nagu oleks ta kokku puutunud millegi suurega, millegagi, mis on suurem kui miski, mida me **ette** kujutada oskame.
- (27) Kujutage korra **ette**, et teie kodu suhtes hakkaks keegi täiesti kõrvaline isik rahalisi nõudmisi esitama.

Ette võtma tähenduses midagi ära tegema esitab metafoorset kujutlust mingist tegevusest kui objektist, mida võtta enda ette ja tegeleda sellega kui konkreetse asjaga.

- (28) Poisid olid surmani ehmunud ja ei osanud midagi **ette** võtta.
- (29) Kaitseministeeriumi tippametnikud võtsid pärast pikka pausi 1990. aastate algusest pronksõduri temaatika tõsisemalt **ette** 2004. aasta juunis.
- (30) Ja Edgar otsustas lõpuks ise selle teekonna pimeduse saabudes **ette** võtta.

Ette nägema on kõige kaugemale triivunud verbi ja adverbi enda tähendusest, moodustades eraldi läbipaistmatu tähendusega ühendverbi. Kuigi võimalik on ka ruumiline ja ajaline tähendus ühendverbile *ette nägema* (nt *uduse ilmaga pole võimalik kaugele ette näha* või *seda sündmust ei suutnud keegi ette näha*), oli 200 lause seas valdavaks ülekantud tähendus. Kokku esines korpuselausetes ühendverbi *ette nägema* 23 korral, millest neli esindasid ajalist tähendusvaldkonda. *Ette nägema* tähendab kas millegi planeerimist või kindlaks määramist seaduste või muude õigusaktidega.

- (31) Europarlament näeb laienevas ja ühisraha kaudu tihenevas Euroopa Liidus suurenevat vajadust ühtse kaitsepoliitika järele, mis on ka Maastrichti lepingus **ette** nähtud.

(32) Ühe Eesti meremehe toitlustamiskuludeks on **ette** nähtud 60 krooni ööpäevas.

(33) Ta astus seitsmeselt oktoobrilapseks ja kümneselt pioneeriks, nagu **ette** nähtud.

Tavaliselt pole märgitud seda, mis mingid kindlad normid või seadused kindlaks määrab ehk ette näeb. Kontekstis polegi see oluline, vaid tulemus ise, kindlaksmääratus.

On võimalik näha seost ajalise ja abstraktsema tähenduse vahel, kui võtta, et seaduste loomine on samuti tehtud tulevikku silmas pidades ja püüdes ette näha, millised on inimeste vajadused ja mis on parem riigile või kui palju on vaja raha, et meremeest toita.

Peale kolme kõige rohkem esineva ühendverbi, mille koosseisus esineb adverb *ette*, esineb analüüsitavas materjalis veel ühendverbe, mis on ülekantud tähendusega ning tugeva seosega verbi ja adverbi vahel: *ette tulema*, *ette heitma*, *ette näitama*, *ette panema*.

Ette tulema on ühendverb, millel on täiesti võimalik esineda füüsilises ruumilises tähenduses, kus mingi objekt ehk trajektor liigub orientiiri ette. Kõik esinemisjuhud korpusotsingu tulemuste hulgas viitasid aga just nimelt ühele aspektile. *Ette tulema* tähendab millegi juhtumist ja miskipärast on see juhtumine seotud alati millegi negatiivsega. Ette ei tule õnnelikke juhuseid ega vedamisi, vaid ikka mingeid ebameeldivusi.

(34) “Juhtus haruldaselt tobe lugu – meid teenindav Rootsi hooldetiim oli varuks kaasa võtnud autole mittesobiva turbo,” pahandas seni kõiki rallisõidus **ette** tulnud saatuselööke rahulikult talunud Kitsing.

(35) Aga eks abielus tuleb ikka **ette** lahkarvamusi ning halbu ütlemisi – nii see kiviüramiid aastate jooksul kasvas.

(36) Kahjukäsitlev tegeleva AS QEXi juhataja Andres Merilo sõnul tuleb kõige rohkem **ette** poliisimüügi seotud pettusi.

Saatuselöögid, lahkarvamused, pettused tulevad elus ette. Seega on kasutusel metafoor ELU ON TEEKOND (Conceptual Metaphor Home Page) ja teekonnal satub ette mitmesuguseid sündmusi. Miskipärast on küll tegemist pigem negatiivsete juhtumistega, mis on teel takistuseks. Siin tekib paralleel ruumilise tähendusvaldkonnaga, kus *ette* märgib muude tähenduste hulgas ka mingit takistavat või segavat tegurit. Ka siin on *ette* suund määratletud liikumissuuna järgi. Ühendverbi *ette tulema* esines materjalis kuuel korral ning eralditult kõigil kordadel oli tegemist millegi ebameeldivaga. Seega ei saa päriselt paika pidada eespool mainitud horisontaalsust väljendavate adverbide kohta käiv metafoor HEA ON EES (Veismann, Tragel 2008: 522). Edasiliikumine kui progress on elus hea, aga takistused, mis kipuvad ette tulema, on kahtlemata halvad ning arengut takistavad.

Ühendverb *ette heitma* on juba ilma kontekstita negatiivse varjundiga ja seda kinnitasid ka korpuselt leitud laused.

- (37) Ka heidetakse siseministeeriumile **ette** politsei niigi napist eelarvest endale sõiduautode soetamist.
- (38) Venemaa juba pikemat aega kõlanud ähvardustele on nüüd lisandunud ülemaailmsete juudiorganisatsioonide meelepaha, kusjuures Läti enda võimudele tegelikult suurt midagi **ette** heita ei saa.
- (39) Kirjanduskriitik heidab Kunderale **ette** liigset pretensioonikust tõlkijate suhtes.

Etteheide on kriitika kellegi või millegi suunas. Ja kui lauses 38 on kritiseerijaks konkreetselt kirjanduskriitik, siis teistes näitelausestes on tegemist anonüümsema kriitikaga, kus etteheitjaks võib pidada üldsust või ühiskonda/kogukonda, kellesse kõne all olev isik või suurem üksus oma tegemistega puutub. Seletussõnaraamat annab sõna *heitma* all ka näitelauseid adverbiga *ette*, mis on ruumilise tähendusega: *Taskulamp heitis enda ette ümmarguse valgusringi* (EKSS I). Kuidas aga toimus selline tähenduse ülekanne, et *ette heitma* hakkas tähendama ka kellegi või millegi puuduste või vigade esile toomist, pole enam läbinähtav.

Ühendverb *ette näitama* on oma tähenduselt esmapilgul läbipaistev ja korrapärane ühendverb. Verb dikteerib ühendis põhitähenduse ja afiksaaladverb annab omalt poolt tähendusnüansi juurde.

(40) Lisaks sellele ning viimase telefonimaksu tasumist tõendavale kviitungile tuleb kindlasti **ette** näidata ka sellesama ET endaga sõlmitud nn liitumisleping, justkui firma muidu ei usuks, et sa üldse oled tema klient.

(41) Ta vehkis kätega ja kamandas, kui vaja, näitas ise **ette**, kärkis ja kiitis, siis pööras veel korra ümber ja lehvitas hüvastijätuks Anettele.

Lauses 40 tähendab *ette* millegi esitamist ülevaatamiseks või kontrollimiseks. Seega on tegemist pigem ruumilise tähendusvaldkonnaga. Mingi objekt pannakse kellegi *ette*, et ta saaks selle üle vaadata. Lauses 41 on aga tegemist millegi abstraktse *ette* näitamisega eesmärgiga, et teised seda samamoodi järele teeks. Kui esimesel juhul on tegemist millegi tõendamisega, siis teisel juhul on tegu pigem aitamisega.

Ette panema esineb kahes tähendusvaldkonnas korraga. Puhtalt ruumilise tähendusega *ette panema* tähistab midagi esiküljele asetama – prille (lause 10), lipsu jms. *Ette panema* abstraktses tähenduses on mingi ettepaneku tegemine ehk pakutakse välja mingi variant, mida teha edaspidi.

(42) Kui ma ennist küsisin, mis me tegema hakkame, pani ta **ette**: "Akkame liha süüma".

Verbi *ette panema* puhul on ettepanek kui mingi füüsiline objekt, mis suhestub selle isikuga, kelle *ette* ta asetatakse. Seejärel on vaja otsustada, mis ettepanekuga peale hakata, kas nõustuda või tagasi lükata. Erinevalt verbidest *ette tulema* ja *ette heitma* ei saa verbi *ette panema* juures mingit negatiivsust täheldada. Selle ühendverbi tähendus on vähem abstraheerunud ja tervikule kinnitunud.

Üheks abstraktsemate tähenduskategooriate hulka kuuluvatest üldisematest tähendusnüanssidest, mida sõna *ette* verbile võib anda, on avalikkus. See tähendab millegi avalikku esitamist mingisuguse publiku, inimeste ees. See tegevus, mida verb väljendab, on mõeldud ja suunatud kellelegi kuulamiseks ja/või vaatamiseks. Siin on

valdavad metafoorid OLEMASOLU ON NÄHTAVUS ja NÄHTAV ON EES. Millegi avalikuks saamist, selgumist, ilmnemist mõistestatakse vaateleja ette, s.t tema nähtavasse välja ilmumise kaudu.

(43) Ma ei tahtnud hakata **ette** lugema kõiki Pavka puudujääke.

(44) Vaadake, kui teile iga päev küll värsin, küll pruukosti ajal proosan **ette** lauldakse, et te geniaalne olete, siis kohustavad olud teid selleks saama.

(45) Selleaastane inglise keele eksam üllatas nii õpilasi kui õpetajaid, sest üht kolmest kuulamisülesandest mängiti **ette** eelnevatest aastatest erinevalt.

Ette kaassõnana võib samuti sellist avalikkust väljendada. Sel juhul on tegemist kindlaks kujunenud väljenditega. Rahva, publiku, avalikkuse ette võib kerkida, astuda, ilmuda.

(46) Joala sõnul ei juhtu just sageli, et muusikud tasu saamata rahva **ette** astuvad.

(47) Tandem Lembit-Silves kerkisid üleöö avalikkuse **ette** kui Lasso striptiisibaari omanikud.

(48) Sunsi parimana tõi Anfernee Hardaway 23 punkti ja hankis 10 lauapalli, kahe-aastase tippkorvpallist eemaloleku järel Sunsi särgis kodupubliku **ette** ilmunud Kevin Johnson kogus 14 silma.

Omamoodi levinud väljendiks on sõna *ette* koos ühendverbiga spordivõistluste kommenteerimisel. 200 näitelause seas leidis 2 näidet, (laused 49–50) kus väljendid *ette saama* ja *ette pääsema* väljendavad metafoorset ettekujutlust mingist piiratud alal toimuvast sportmängust kui jooksuetapist, kus võitja on see, kes teistest ette jõuab ja esimesena finišijoone ületab. Vastane on orientiir, kellega trajektor liigub samas suunas sama eesmärgi ehk võidu poole. Ja kui keegi jõuab vastasest kujuteldavalt *ette* ehk tema esikülje poole või tema liikumissuuna poole asetsevale küljele, siis on see positiivne märk. See tähendab, et trajektor on lähemal võidule.

(49) Teises geimis jäime taha 0:6, kuid peatselt saime **ette** 9:6. On vaja ennast kokku võtta,” kommenteeris Kajandi.

(50) Lisaajalgi pääses Rock seitsme punktiga **ette**, kuid ei suutnud edu hoida.

See on metafoori VÕISTLUS ON VÕIDUJOOKS (COMPETITION IS A RACE) väljendus (Conceptual Metaphor Home Page). Sporti mingi teise sportliku metafoori kaudu väljendada pole isegi esmapilgul nii ilmne ega originaalne. Samas on selle metafooriga võimalik väljendada ka muud võistluslikku konkurentsi. Võidujooksu metafoor on seotud metafooriga HEA ON EES, mis ajalises tähendusvaldkonnas sõna *ette* puhul ei kehti. Ees kipuvad ootama ja ette tulevad negatiivsed sündmused ja objektid. Spordi ja muu võistlusliku momendi puhul kehtib aga ikkagi mõistmine, et ees on hea ja parem kui taga ja ette jõudmine on positiivne.

Kokkuvõte

Bakalaureusetöös vaatlesin sõna *ette* eri tähendusvaldkondi eesti kirjakeeles kognitiivse semantika tõekspidamistest lähtuvalt. Eesmärgiks polnud seatud kõikide teadaolevate tähenduste väljaselgitamist ja analüüsimist, vaid vaatlus, milliseid tähelepanekuid saab teha sõna *ette* tähenduste kohta korpusmaterjali põhjal. Materjali analüüsis on küll mõneti seletussõnastikku silmas peetud, kuid ennekõike on lähtutud tähenduste kirjeldamisel kognitiivse semantika teooriatest.

Sõna *ette* võib esineda nii adpositsiooni, adverbi kui afiksaaladverbina. Eesti kirjakeele tasakaalustatud korpusest pärit 200 näitelausest selgus tendents, et kõige vähem esineb *ette* kaassõnana koos noomeniga ning kõige rohkem afiksaaladverbina ühendverbi koosseisus. Sõnaliigilisele eripärale pole töös väga suurt tähelepanu pööratud, kuid mõningaid tendentse täheldatakse. Silmapaistvamate tähelepanekutena võib välja tuua, et kaassõnana väljendab *ette* põhiliselt ruumilisi suhteid ja mõnevõrra ka abstraktseid tähendusvaldkondi. Tihti on tähendused ka kaheti mõistetavad – nii ruumiliselt kui abstraktselt. Ajalist tähendusvaldkonda väljendab *ette* kõige vähem ning kaassõnana üldse mitte Põhiline osa adverbidest ja afiksaaladverbidest väljendasid mingeid abstraktsemaid tähendusi.

Materjali analüüs ongi jaotatud tähendusvaldkondade järgi kolme suurde peatükki: ruum, aeg ja abstraktsed tähendusvaldkonnad. Sellises järjekorras on tõenäoliselt kujunenud need tähendused ka ajaliselt. Kõige algupärasem on kaassõnade puhul ruumisuhete väljendamine, natuke hilisemad on ajaväljendid ning viimasena on tekkinud abstraktsed tähendusvaldkonnad, mis on suuremal või vähemal määral säilitanud äratuntava seose selle tähendusega, millest nad on välja arenenud. Kõige suuremal määral esineski sõna *ette* 200 lause hulgas abstraktset tähendust kandvana.

Ruumilises tähendusvaldkonnas tähistab *ette* trajektori liikumise suunda, paiknemist, aga ka varjamist ja takistamist, samuti mingil otstarbel midagi (tavaliselt inimese) esiküljele asetamist. Esikülje määratlemisel on kasutusel sisemine viitamisraam, mis

toetub enamasti trajektori liikumissuunale või ka objekti sisemisele esiküljele. Esikülge ja selle orientatsioon on ruumilises tähenduses väga olulised, sest sõna *ette* ise tuleneb sõnast *esi*, mis ongi tähendanud just mingit eesolevat ala. Sellistest ruumilistest tähendustest on arenenud välja *ette* ajalised ja abstraktsed tähendused.

Ajalises tähenduses tähistab *ette* mingi sündmuse eelnemist järgnevale tegevusele või sündmusele. Sellise ajalise tähenduse aluseks on metafoorne kujutus ajast kui teekonnast, millel saab liikuda ette ja taha. Inimene on näoga suunatud tulevikku ja tulevik jääb tema ette. Verbile annab afiksaaladverb *ette* tähendusnüansi, et seda tegevust tehakse tulevikku silmas pidades (*ette ootama*) või enne seda hetke, mil tegevus peaks toimuma või võiks tegelikult toimuda (*ette otsustama*). *Ette* on ajalises tähenduses kindlalt tulevikku suunatud.

Abstraktsed tähendusvaldkonnad hõlmavad endas ennekõike neid ainukordseid ühendverbe, mis on moodustanud lahutamatu terviku ning mis on ülekantud tähendusega. Abstraktsed ühendverbid võivad olla väga erineva tähendusega ja asuda ka erinevatel abstraktsuse astmetel. Mõnede ühendverbide puhul on nende arengutee ilmsem, teistel aga esmapilgul enam mitte.

Sõna *ette* tähenduse laienemise puhul töötavad mitmed metafoorid: ELU ON TEEKOND, AJAMAASTIK, LIIKUV VAATLEJA, NÄHTAV ON EES jne. Kõik need metafoorid aitavad mõista, kuidas kujutab inimene ette maailma, mida esindab selles maailmas sõna *ette* ja kuidas on toimunud sõna ülekandumine ühest tähenduse põhivaldkonnast teise ning edasi abstraktsesse tähendusvaldkonda.

Kirjandus

Conceptual Metaphor Home Page; [http:// www.lang.osaka-u.ac.jp/~sugimoto/MasterMetaphorList/MetaphorHome.html](http://www.lang.osaka-u.ac.jp/~sugimoto/MasterMetaphorList/MetaphorHome.html). Vaadatud 21.05.2013.

Eesti etimoloogiasõnaraamat 2012. Koost. ja toim. Iris Metsmägi, Meeli Sedrik, Sven-Erik Soosaar. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

EKG I = Eesti keele grammatika I. Morfoloogia. Sõnamoodustus. Erelt, Mati, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare 1995. Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut. Tallinn.

EKG II = Eesti keele grammatika II. Süntaks. Erelt, Mati, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare, Tiiu Erelt, Ülle Viks 1993. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Eesti keele Instituut.

EKK = Erelt, Mati, Tiiu Erelt, Kristiina Ross 2007. Eesti keele käsiraamat. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

EKSS I= Eesti keele seletav sõnaraamat, I köide, A–J. 2009. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Erelt, Mati 2006. Lause õigekeelsus: juhatused ja harjutused. Tartu: Bookmill.

Habicht, Külli 2001. Eesti vanema kirjakeele leksikaalsest ja morfosüntaktilisest arengust ning Heinrich Stahli keele eripärast selle taustal. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Habicht, Külli, Pille Penjam 2007. Kaassõna keeleuuri ja -kasutaja käsituses. – *Emakeele Seltsi aastaraamat* 52 (2006). Tallinn: Emakeele Seltsi aastaraamat, 51–68.

Heine, Bernd, Tania Kuteva 2007. *The Genesis of Grammar. A Reconstruction.* New York: Oxford University Press.

Kaljurand, Kadri 2008. Sõna edasi polüseemia kognitiivse lingvistika vaatenurgast. Bakalaureusetöö. Käsikiri Tartu Ülikooli eesti keele osakonnas.

Lakoff, George, Mark Johnson 2011. *Metafoorid, mille järgi me elame.* Tallinn: TLÜ Kirjastus.

- Langacker, Ronald W.* 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Vol I: Theoretical prerequisites.* Stanford: Stanford University Press.
- Lehmann, Christian* 1985. Grammaticalization: Synchronic Variation and Diachronic Change. – *Lingua e Stile* 20, 303–318; http://christianlehmann.eu/publ/syn_dia.pdf. Vaadatud 24.05.2013.
- Levinson, Stephen C., David P. Wilkins* 2006. *Grammars of Space: Explorations in Cognitive Diversity.* Cambridge: Cambridge University Press
- Palmeos, Paula* 1985. Eesti keele grammatika II. Neljas vihik. Kaassõna. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.
- Vainik, Ene* 1995. Eesti keele väliskohakäänete semantika kognitiivse grammatika vaatenurgast. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut.
- Veismann, Ann* 2004a. Sõna üle tähendustest. – *Keel ja Kirjandus* 10, 762–777.
- Veismann, Ann* 2006. Peale ja pärast. – *Emakeele Seltsi aastaraamat* 51. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts, lk 170–183.
- Veismann, Ann* 2008. Eesti kaassõnade tähenduste kirjeldamise probleemidest. – *Keel ja Kirjandus* 5, 335–352.
- Veismann, Ann, Ilona Tragel* 2008. Kuidas eesti keeles horisontaalne ja vertikaalne suund aspektiks kehastuvad. – *Keel ja Kirjandus* 7, 515–530.
- Veismann, Ann* 2009. Eesti keele kaas- ja määrsõnade semantika uurimise võimalusi. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Wiedemann, Ferdinand Johann* 1973 [1869]. Eesti-saksa sõnaraamat. Tallinn: Kirjastus „Valgus“.
- Õim, Haldur* 1990. Kognitiivse lähenemise võimalusi keeleteaduses. – *Akadeemia* 9, 1818–1838.
- Õim, Haldur* 2000. Keeleuurimine ja keeleteooria läbi aegade. – *Oma Keel* 1, 9–17.
- Õim, Haldur, Ilona Tragel* 2007. Teoreetilise keeleteaduse arengust mujal ja meil XXI sajandi algul. – *Keel ja Kirjandus* 2, 98–115.
- ÕS 2006 = Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2006. Toim. Tiiu Erelt. Koost. Tiiu Erelt, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Maire Raadik. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Resümee

MEANINGS OF THE WORD *ETTE* IN ESTONIAN LITERARY LANGUAGE

Summary

The present bachelor's thesis concentrates on the different meanings of the word *ette* ('in front, before etc.'). The word *ette* belongs to three different word classes in Estonian language: adpositions, adverbs and verbal particles. This paper views the semantics of the word in three categories of meaning: space, time and abstract meanings. The original meaning of adpositions was spatial. They have retained their original meaning but have also developed a set of non-spatial meanings.

The theoretical base of this thesis is cognitive linguistics. The first part of this bachelor's thesis explains the cognitive semantic approach to the meaning and language in general. Important terms, the theory of metaphor and the origin of the word are also briefly discussed. The second and practical part of the work concerns with corpus analysis. The material for analysis originates from The Estonian Reference Corpus, more precisely from the subcorpus called The Balanced Corpus. The basis of the practical research of the semantics is 200 sentences from fiction and journalistic writing.

As mentioned before the analysis of the meaning is divided into three main groups: space, time and abstract meanings. Under each group different aspects of that specific domain are examined. In special category the word *ette* represents direction of movement or location, but also some kind of obstacle or concealment. The most important aspect of the word *ette* is that it is based on the front/back asymmetry of an object.

In temporal meaning the word *ette* represents an action that is done before some other activity or ahead of time. Here works the metaphor LIFE IS A JOURNEY. So we can do something before we reach to that place on our journey.

There are many different aspects in abstract meanings. There works the metaphor EXISTENCE IS VISIBILITY. To bring or show something in front of someone is to make it public. It is visible and therefore it exists.

There are also many phrasal verbs, which are used often, but are abstract on different levels. Some of them have lost the transparent link with the primary meaning. In some cases it is still obvious.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina _____
(*autori nimi*)

(sünnikuupäev: _____)

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose

_____,
(*lõputöö pealkiri*)

mille juhendaja on _____,
(*juhendaja nimi*)

1.1.reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;

1.2.üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.

2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.

3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus/Tallinnas/Narvas/Pärnus/Viljandis, _____ (*kuupäev*)